

Religieus erfgoed in Overijssel

Bouwen aan geloofsplekken

Bouwen aan geloofsplekken

Een plek om het geloof te belijden: waar bouwden mensen deze ruimte en wat voor vorm kreeg die plek?

Voor je ligt het eerste deel van een drieluik over religieus erfgoed in Overijssel. Geïniteerd en uitgebracht door het Steunpunt Cultureel Erfgoed Overijssel. We beschrijven in vogelvlucht wat verschillende religies aan geloofsgebouwen voortbrachten in deze regio. Van de vroege Middeleeuwen tot nu. We concentreren ons hierbij op de gebouwen die je nu nog kunt ervaren. Een uniek document.

Mireille Dosker,
architectuurhistoricus,
Het Oversticht

Isabel van Lent,
zelfstandig architectuur-
en cultuurhistoricus

We hebben speciaal aandacht voor de relatie tussen de geloofsbeoefening en de plek in de samenleving (cultuurhistorie). Maar ook voor de architectuur en de transformaties daarvan, de inbedding in het landschap en de stedenbouwkundige context.

Het essay is min of meer chronologisch opgebouwd in vier tijdperken: 804- 1528, waarin kerkelijk en wereldlijk bewind behoorlijk samenvielen; 1528-1798, de tijd van de Reformatie; 1798-1940, een periode van godsdienstvrijheid en nieuwe verhoudingen; en 1940-heden, waarin herstel, diversiteit en secularisatie elkaar afwisselden.

Deze geloofsgebouwen staan vaak op markante plaatsen, en bevolken -bewust of onbewust- veel harten van gebruikers en omwonenden. We hopen dat dit essay je helpt om de collectie religieus erfgoed van Overijssel beter te plaatsen, te duiden en een context te geven.

Het tweede deel van dit drieluik gaat over de huidige staat van deze collectie. Het laatste deel zal gaan over de toekomst van religieus erfgoed in Overijssel.

Richting en perspectief

Religieus erfgoed is een belangrijk thema. Dat heb ik de afgelopen jaren als gedeputeerde ervaren. Het heeft grote historische en maatschappelijke waarde. Vaak bepaalt het het aanzicht van een gebied. Maar dat niet alleen. Een kerkgebouw heeft voor veel mensen emotionele waarde. Ook voor mij. Het is een plek waar ik vreugde, trouw en verdriet heb ervaren.

Dit essay laat de diversiteit van het geloof in Overijssel zien. Het geeft historische context, laat zien hoe het zich heeft ontwikkeld. Veel mensen worstelen met het geloof. In dit essay lees je dat dat niet nieuw is. Dat men altijd al zoekende is. Tegelijkertijd is een kerkgebouw voor veel mensen een baken. Deze plekken moeten dan ook bewaard blijven, en herkenbaar zijn. Dit essay geeft

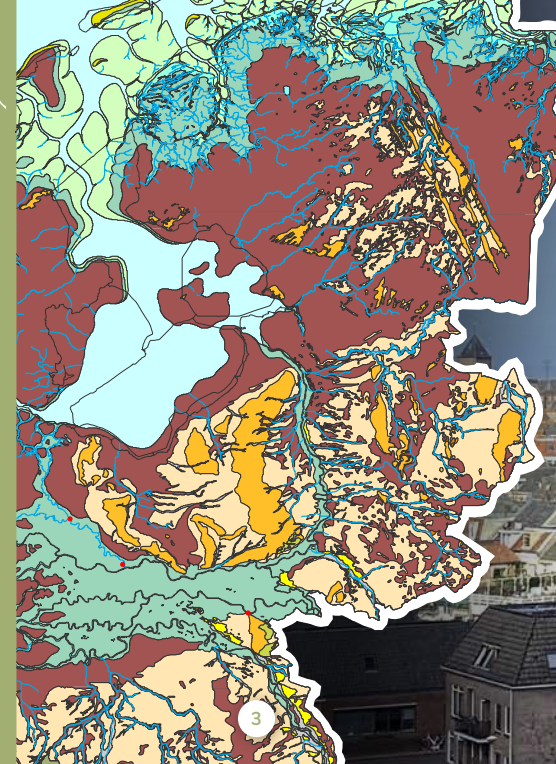
hiervoor richting en perspectief. Je kunt het gebruiken als een soort kompas.

Veel geloofsgebouwen krijgen inmiddels een andere functie. En in veel gevallen blijft het een plek van ontmoeting, van omzien naar elkaar. Een belangrijke plek in het leven van mensen. Laten we samen dus goed zorgen voor dit erfgoed. En openstaan voor nieuwe initiatieven en ideeën. Want als we religieus erfgoed een nieuwe functie geven, geven we het een nieuw leven. Erfgoed is leefgoed.

Roy de Witte
Gedeputeerde van Leefbaar Platteland, Cultuur en Sociale Kwaliteit in Overijssel.

Kerkelijk en wereldlijk bewind 804 – 1528

Rond 690 trok de Angelsaksische missionaris Willibrord door de Noordelijke Nederlanden om het Christendom te verspreiden. Zijn opmars stakte bij de IJssel, een natuurlijke grens tussen het christelijke Frankische rijk aan de westzijde en de Saksische 'heidenen' aan de oostzijde. In de 8ste eeuw bestond het Overijsselse landschap uit bossen, moerassen en onbegaanbare veengronden [3]. Op de hoger gelegen zandgronden werd monjesmaat gewoond en ook op de oeverwallen van de IJssel stonden hier en daar groepjes boerderijen. In 768 waagde de prediker Lebuinus de oversteek om de mensen in dit dunbevolkte gebied aan de oostzijde van de IJssel te bekeren. Hij stichtte een houten kerkje op een rivierduin, nabij een nederzetting aan een natuurlijke haven: het huidige Deventer. Heel succesvol was de prediking van Lebuinus niet. Zijn opvolger Liudger boekte meer succes, maar vooral dankzij de militaire ruggensteun van Karel de Grote die na een bloedige oorlog in 804 de laatste Saksen aan zich onderwierp. Zij moesten zich onder dwang laten dopen, daarbij expliciet het geloof in de oude goden afzweren en de doopgeloofte afleggen. Vanaf dat moment viel het hele gebied onder het administratieve toezicht van de Bisschop van Utrecht (het Sticht [1]), die wel een kerkelijk als wereldlijk bewind voerde. In de 9de eeuw werden de westelijke Nederlanden geteisterd door invallen van Noormannen. Radboud, de bisschop van Utrecht vluchtte naar 'Taventria' (het huidige Deventer) en verbleef er tot zijn dood in 917. Deventer groeide uit tot een religieus en economisch centrum van formaat, ook nadat bisschop Balderik zich in 920 weer in Utrecht zetelde. Op de plaats waar Lebuinus het eerste houten kerkje bouwde, verrees in de 10de eeuw een stenen kerk, de huidige Lebuinuskerk [2].

1. Het Oversticht viel onder de Stichtse Landheerlijkheid
2. Grote of Lebuinuskerk te Deventer
3. Paleogeografische kaart, 800 nChr
4. Voor de ontwikkeling van de gotiek in Overijssel was voor de stad Kampen een pioniersrol weggelegd. Bovenkerk te Kampen

Middelpunt van de gemeenschap

De economische ontwikkeling van wat we nu Overijssel noemen, is voor een groot deel te danken aan de goede waterverbindingen. Al in de vroege middeleeuwen kwamen de IJsselsteden Deventer en Kampen als handelscentra tot bloei, nog voordat ze zich bij het Hanzeverbond aansloten [4]. Over de IJssel werden niet alleen goederen – waaronder bouwmaterialen – aangevoerd, maar ook kennis over bouwstijlen. Daarbij was de bodemdaling van de oeverwallen gunstig om te bouwen. In de 12de eeuw gaf de organisatie van de rooms-katholieke kerk het Oversticht – zoals Overijssel en een deel van Drenthe toen werden genoemd, daarmee doelend op het gedeelte van het bisdom aan de overkant van de IJssel – verder vorm door de oprichting van aartsdiakonaten en dekenaten die een regionale onderverdeling van het bisdom vormden. In Deventer kwam een aartsdiakonaat voor de regio Salland en de graafschap Zutphen en in Oldenzaal een voor de regio Twente. De eerste parochies werden gesticht op landgoederen van

Frankische edellieden, daarna ook in steden en dorpskernen. Vroege parochiekerken stonden onder meer in Zwolle, Raalte, Losser, Steenwijk en Dalfsen. De kerken met hof of kerkhof stonden midden in een dorp of stad, met het koor georiënteerd op het oosten [5]. Hierdoor bepaalde de middeleeuwse kerk vaak de stratenpatronen. De kerkgebouwen bleven in de regel op hun plaats. Wel werden ze door de eeuwen heen talloze malen verbouwd, aangepast en/of vergroot. Een buitencategorie zijn de nederzettingen in de veenontginningen in de kop van Overijssel. Door de bodemdaling was men hier na enige tijd gedwongen om dorpen (geleidelijk) te verplaatsen naar hoger gelegen delen. Voor de kerken gold hetzelfde; die schoven mee. Wanneperveen werd bijvoorbeeld twee keer verplaatst, Giethoorn waarschijnlijk drie keer [9].

Naar Westfaals voorbeeld

De allereerste kerkgebouwen in Overijssel waren van hout, later werden ze opgetrokken uit tufsteen, baksteen en Bentheimer zandsteen, aangevoerd via de Regge, Dinkel, Vecht en IJssel.

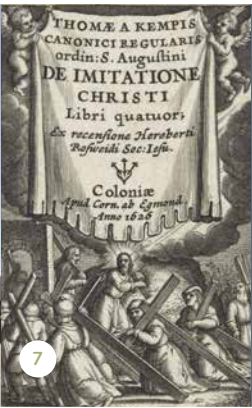
De kerkenbouw kwam veelal overeen met die van Westfalen. Een fraai voorbeeld van een vroege 12de-eeuwse basiliek is de uit Bentheimer zandsteen opgetrokken St. Plechelmusbasiliek in Oldenzaal, die inclusief de gewelven bijna geheel bewaard is gebleven. Waarschijnlijk telde Overijssel in de vroege middeleeuwen een flink aantal éénbeukige romaanse kerkjes. Anders dan in Friesland en Groningen zijn ze nauwelijks bewaard gebleven, op een paar uitzonderingen na. Zo zijn in de laatgotische Oude Kerk in Delden resten van een kleine romaanse basiliek te vinden. De Sint-Lambertuskerk in Wilsum en de Dorpskerk in Hellendoorn bevatten ook romaanse bouwsporen. Een bijzonder voorbeeld van Westfaalse romanogotiek is de 12de-eeuwse H.H. Simon en Judaskerk in Ootmarsum. Deze kerk met lessenaarsdaken combineert twee kerktypen, namelijk een hallenkerk (middenschip met even hoge zijbeuken) en een pseudobasiliek (middenschip met lagere zijbeuken). Voor de ontwikkeling van de gotiek in Overijssel was voor de stad Kampen een pioniersrol weggelegd.

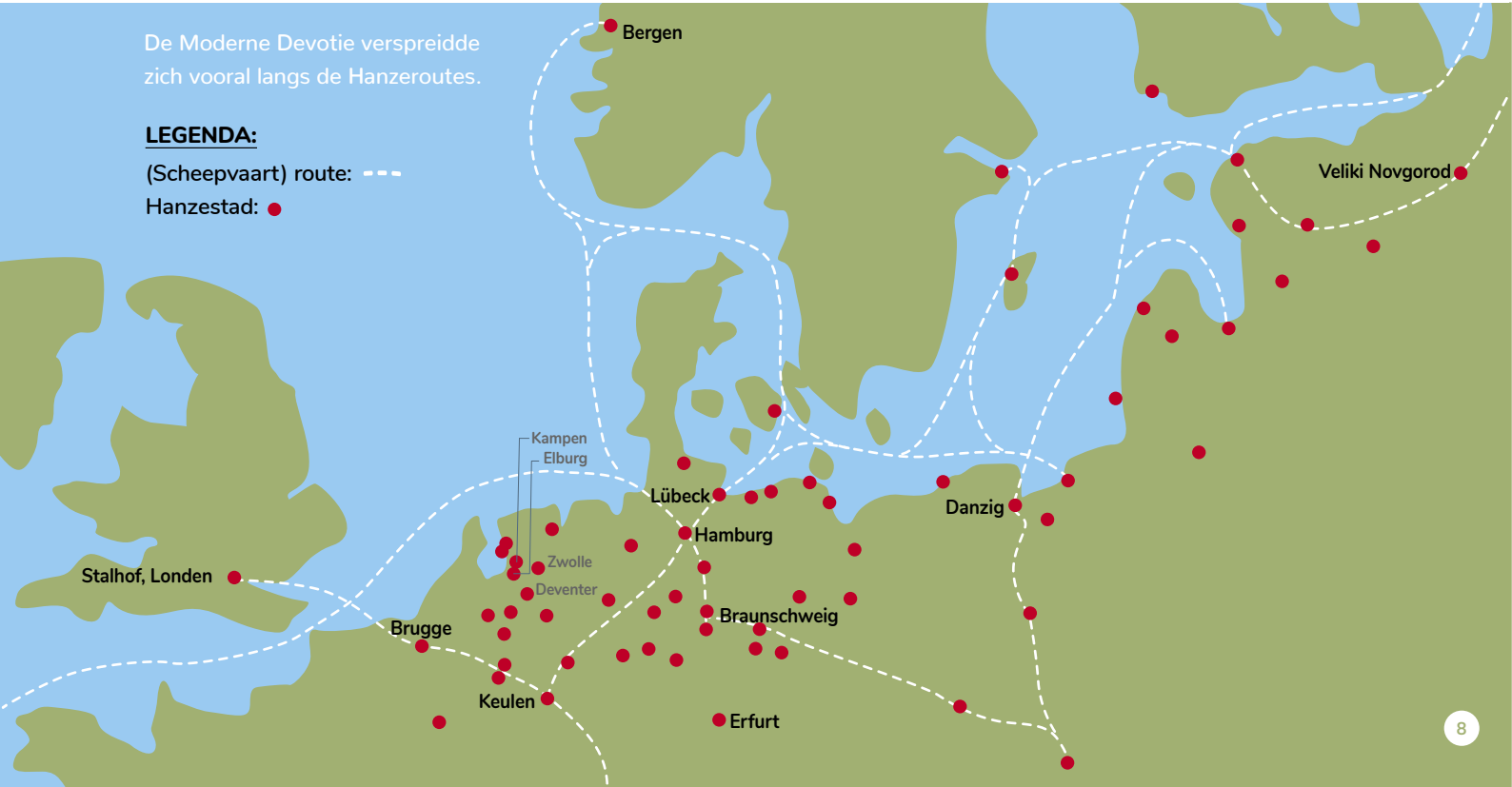
~~keling van de gotiek in Overijssel was voor de stad Kampen een pioniersrol weggelegd.~~ Hier werd de bestaande romaanse Bovenkerk of Sint-Nicolaas-kerk aan het begin van de 14de eeuw in fasen verbouwd tot een gotische kruisbasiliek.

Kloosters

Aan het einde van de middeleeuwen telde het aartsdiakonaat Deventer 28 parochies en dat van Oldenzaal 24 parochies. Door de bouw en aanleg van diverse instellingen, waaronder parochiekerken, begraafplaatsen, onderwijsinstellingen, zusterhuizen en kloosters bepaalde de kerk een groot gedeelte van de inrichting van steden, dorpen en het overige landschap. In tegenstelling tot andere gebieden in West-Europa werden in Overijssel slechts enkele kloosters gesticht. Het eerste van die kloosters kwam in Weerselo, waar een kleine christelijke commune zich staande hield door in de wildernis in hun eigen onderhoud te voorzien [10]. In 1152, tien jaar na de stichting, werd deze gemeenschap als dubbelklooster opgenomen in de benedictijner orde. Even voor 1225 ontstond het vrouwenklooster Ter Hunnepe bij Deventer, in 1233 het vrouwenklooster Mariënborg te Hasselt. De oudste kloosters op het platteland waren sterk naar binnen gericht. Dit veranderde door de komst van de Franciscaanse en Dominicaner kloosterordes in de 13de eeuw, die zich in steden vestigden om actief bij te dragen aan de zielzorg buiten de kloostermuren. Door de boekproductie waren kloosters bij uitstek kenniscentra. Ook stonden ze soms aan de basis van de ontginning van woeste gronden.

Eén van de kloosters van het kapittel van Windesheim stond in Albergen, in de gemeente Tubbergen. Het werd in 1407 gesticht op het erve Hobergen en kreeg in de loop van de jaren een klerkenhuis, weverij, keuken, refectorium, klooster-cellen, gastenverblijf, ziekenvertrek, kloosterboerderij, brouwerij, bakkerij, kapel met altaar (later kloosterkerk met hoofdaltaar en tien zij-altaren), kerkhof, ros-molen, kloostergang, calefactorium, kapittelzaal en wind- en watermolen. Het klooster heeft tot 1572 ge functioneerd, maar met name in dat jaar veel te lijden gehad onder de conflicten tussen de Spaanse koning en de Geuzen. In 1721 is het verkocht en na 1725 zijn de laatste restanten afgebroken. Inmiddels staat op deze plek de Sint Pancratiuskerk.

5. Grote Kerk, Dalfsen 6. Voormalige kloosterbrouwerij, nu kerk Windesheim 7. Pieter Serwouters, Christus en een gevolg kruisdragers, titelpagina voor T. à Kempis, De Imitatione Christi, 1626 8. Hanzesteden en handelsroutes 9. Protestantse Gemeente, Giethoorn 10. Stiftskerk, Het Stift

Moderne Devotie

De Moderne Devotie kwam aan het einde van de 14de eeuw op als hervormingsbeweging in Deventer en gaf een nieuwe impuls aan het denken over het christelijk gemeenschapsleven. Het belangrijkste dat de beweging van ‘Broeders en Zusters des Gemenen Levens’, onder leiding van respectievelijk Geert Grote, Florens Radewijn en Thomas van Kempen voorstond,

was dat ieder zelf verantwoordelijk was voor zijn of haar zielenheil en gebedsleven (met of zonder gewijde geestelijke ‘als bemiddelaar tot God’). De beweging zorgde voor de vorming van woon-gemeenschappen van geestelijken en leken, die niet per se een kloostergelofte hoefden af te leggen. In 1387 volgde de stichting van het klooster Windesheim [6] bij Zwolle. Thomas van Kempen schreef niet veel later in de priorij van

de reguliere kanunniken op de Sint Agnietenberg bij Zwolle zijn ‘De imitatione Christi’ [7]. Vanuit Windesheim, Zwolle, Deventer en Diepenveen verspreidde het gedachtengoed van de Moderne Devotie zich verder, vooral langs de Hanzeroutes [8]. In de 16de eeuw – op het hoogtepunt – kende de congregatie van Windesheim ongeveer honderd kloosters, vooral in Oost- en Noord-Nederland en in Duitsland.

De Reformatie 1528 – 1798

Aan het begin van de zestiende eeuw kwam Overijssel steeds vaker onder vuur te liggen. Tijdens de Gelderse Oorlogen was het grondgebied van Overijssel het bloedige strijdtoneel van het conflict tussen het hertogdom Gelre en de Habsburgse Nederlanden. In 1528 zochten de Ridderschap en Steden van Overijssel bescherming bij de Habsburgse vorst Karel V. Met Karel V als landsheer kwam een einde aan vijfhonderd jaar bisschoppelijk bestuur in Overijssel.

In dezelfde periode kwam de Reformatie op, die begon als protestbeweging tegen de corruptie en geldzucht binnen de Rooms-Katholieke Kerk. De reformatie kreeg in eerst instantie vooral voet aan de grond in de handelssteden, waar warme banden werden onderhouden met het Duitse achterland. In Zwolle werden de geschriften van Luther al in 1520 gedrukt, drie jaar na publicatie. De aanhang onder de lutheranen bleef echter beperkt. Pas toen de grote steden zich aansloten bij de opstandelingen, sloeg in 1578 de vlam in de pan en werd een flink aantal kerkinterieurs vernield, waaronder de Onze-Lieve-Vrouwekerk en Gasthuiskerk in Steenwijk.

Het calvinisme als vertrekpunt

De nieuwe geloofsbeweging was onderling ook verdeeld. De calvinisten vormden verreweg de meest fanatieke groep binnen de opstandelingen en vonden een thuisbasis in Deventer. In de steden waren de lutheranen echter ook vertegenwoordigd. Daarnaast verwierf de doperse beweging aanhang, vooral onder de turfgravers in het Land van Vollenhove. Vanaf 1583 stonden de Staten van Overijssel echter alleen nog de (Nederduitse) Gereformeerde Kerk toe, gestoeld op de leer

van Calvijn en werden andere (splinter) bewegingen uitgesloten. In de steden in het westen van de provincie was de reformatie het meest succesvol. In Blokzijl was de Nederduits Gereformeerde gemeente al zo groot dat er een nieuwe kerk gebouwd moest worden; de eerste nieuw gebouwde protestantse kerk van Overijssel, die vanaf 1609 in fasen werd opgetrokken [12]. De manier waarop met andersdenkenden werd omgegaan verschilde per stad. Zo was men in Zwolle een stuk ruimdenkender dan in Deventer. De Evangelisch Lutherse Kerk werd in 1649 als schuilkerk tegen de stadsmuur gebouwd. Om zo min mogelijk op te vallen leek het gebouw meer op een woonhuis dan op een kerk [11]. Deze clandestiene geloofsgemeenschap kon redelijk ongestoord functioneren, wellicht omdat het stadsbestuur een tolerante houding had tegenover andersdenkenden. De onderliggende motieven waren overigens eerder praktisch dan ideologisch, aangezien het in de handelsstad een komen en gaan was van (andersdenkende) mensen.

Weerbarstig Twente

Twente bleef langer onder rooms-katholieke invloed, maar na de

succesvolle veldtocht van Maurits van Nassau werd ook hier de reformatie uitgerold [17]. Zo moesten in de St. Stefanuskerk te Borne de beelden en altaren plaatsmaken voor de huidige zandstenen preekstoel [13]. Erg succesvol was deze campagne echter niet; de protestanten kregen in Twente weinig voet aan de grond. Tot 1605 hadden alleen Enschede en Oldenzaal protestantse kerkgemeenschappen. Nadat Oldenzaal in 1605 door de Spanjaarden werd heroverd, ging de knop snel om en werd Oldenzaal onmiddellijk weer rooms-katholiek. Sterker nog, Oldenzaal werd het centrum van een succesvolle contrareformatie. Tijdens het Twaalfjarig bestand (1609-1621) bleven Oldenzaal en Groenlo in Spaanse handen en stonden de classis (regionale vergadering binnen de protestantse kerk) van

Deventer en het kapittel (geestelijk bestuurscollege van de rooms-katholieke kerk) van Oldenzaal lijnrecht tegenover elkaar. In 1626 werden de Spanjaarden voorgoed verdreven uit Overijssel, maar het katholicisme bleek niet meer uit te bannen. In Oldenzaal verstoorden katholieke gelovigen de kerkdiensten in de Plechelmuskerk die weer in hervormde handen was gekomen. Het momentum was voorbij, de afstand met Deventer als centrum van de reformatie was te groot, de oude geloofstradities waren te diep verankerd; de hervorming van Twente was grotendeels mislukt.

Klandestien katholiek

De verdeling stad en westelijk Overijssel (hervormd) naast platteland en oostelijk Overijssel (deels katholiek) leidde ook tot grote maatschappelijke ongelijkheid.

Daarbij werden katholieken als tweede-rangsburgers beschouwd. Vanaf 1633 werd de uitoefening van de katholieke eredienst volledig verboden. Adellijke families waren bekeerd, met een paar uitzonderingen. In Goor bleven de bewoners van Huis Heeckeren de katholieke kerk trouw, evenals de Van Hövell's van het Westerflie bij Diepenheim. Katholieke gelovigen moesten in het geheim bijeenkomen. Er verschenen schuilkerkjes in schuren en soms werden zelfs diensten in het bos georganiseerd. Vaak werd dit oogluikend toegestaan tegen betaling van recognitiegeld (erkeningsbelasting). Er bevonden zich verschillende schuilkerken in de provincie. Zo was er in Steenwijkerwold een schuilkerk in de hoeve van de familie Croeve [15]. In het land van Vollenhove genoot de plaatselijke rooms-katholieke

11. Lutherse kerk te Zwolle 12. Grote Kerk te Blokzijl
13. Zandstenen preekstoel in de Oude Kerk te Borne 14. Grote Kerk te Almelo

15

Enkele voorbeelden van wel nieuwgebouwde kerken uit deze periode zijn het zaalkerkje van 1609 in Blokzijl, dat een aantal keer werd uitgebreid tot een kruiskerk met toren. De dorpskerk van Rouveen kwam in 1641 gereed [18]. In 1684 werd de doopsgezinde kerk in Almelo in gebruik genomen. Ook hier gaat het om een zaalkerk, in (neo)gotische stijl. De protestantse eredienst vond (en vindt nog altijd) naar voorkeur plaats in zaalkerken, met het preekgestoelte centraal en de kerkbanken eromheen, zodat de dominee optimaal zichtbaar en hoorbaar is. Bijzonder is de hervormde kerk van Almelo die in 1738 werd opgetrokken in de vorm van een Grieks kruis, waarvan de oostelijke arm het overblijfsel is van het laatgotische koor van de oude parochiekerk [14]. In het algemeen is de zaalkerk (of 'basilica') een veelgebruikte vorm voor kerken, ook voor katholieken, maar bij laatstgenoemden is de indeling in principe gericht op het altaar in het hoogkoor in het oostelijke gedeelte, daar waar de eucharistie wordt gevierd.

17

18

15. Andreaskerk te Steenwijkerwold: In 1913 gebouwd op de plek van de hoeve Croeve. 16. Klopjeswoningen te Borne 17. Kaart van Twente, Salland en Vollenhove, 1696 18. Hervormde Kerk te Rouveen

geloofsgemeenschap bescherming van de adellijke familie die resideerde op de havezate (Old-)Hagensdorp. Vooral in Twente bleef het rooms-katholieke geloof bloeien: in 1720 kwamen zo'n 800 mensen op zondag naar de heilige mis in de schuilkerk in Delden. In de achttiende eeuw kwam er meer ruimte voor de katholieke kerk en in 1740 werd in Haaksbergen zelfs een nieuwe rooms-katholieke kerk gebouwd.

welke godsdienst dan ook) uit de periode na de reformatie is bescheiden van omvang. Ergens is dat logisch: het eigenaarschap van de bestaande kerken ging tijdens de reformatie over in protestantse handen. Er was niet meteen behoefte aan nieuwe gebouwen. De protestanten namen de kerken in bezit en ontdeden die van alle rooms-katholieke pracht en praal.

Andere overtuigingen, dezelfde gebouwen

De erfenis aan nieuwe kerken (voor

In Wolde kwamen op de boerderij Harmelink in het geheim zelfs 1.200 gelovigen bijeen. Beroemd waren de zogenaamde 'klopjes'. Dit waren meisjes en vrouwen die bij andere katholieken aan de deur klopten wanneer een illegale eucharistieviering plaatsvond. De klopjes of 'kwezels', 'geestelijke maagden' of 'begijntjes' gaven vaak ook geloofsonderwijs aan kleine kinderen en boden hulp aan zieken en stervenden. Deze vrouwen woonden in kamers, die naast de nien-deur (hoofdingang) van een boerderij werden gebouwd, zoals in Borne aan de koppelsbrink het geval was [16]. Deze kleine woningen kregen de toepasselijke naam klopjeshuizen.

16

Nieuwe verhoudingen 1798 – 1940

Godsdienstvrijheid na 1798

Rooms-katholieken, joden, maar ook de doopsgezinden en lutheranen hadden sinds 1583 een grote maatschappelijke achterstand. Vaak werden ze vervolgd en hadden geen eigen plek om hun geloof te belijden. Aan de bevoorrechte positie van de Nederduits Gereformeerde Kerk (vanaf 1816 de Nederlandse Hervormde Kerk) kwam in 1798 een definitief einde. Tijdens de Franse overheersing werd godsdienstvrijheid voor het eerst in de wet geregeld. Daarbij werd ook het eigendomsrecht van kerkgebouwen herzien, met de intentie om ze voor een deel terug te geven aan de Rooms-Katholieke Kerk. Daarbij werden alle kerktorens overgedragen aan de burgerlijke overheid, zodat ze een dubbelfunctie als militaire uitkijkpost konden vervullen. De eerste jaren veranderde er bar weinig. De Broederenkerk in Deventer was een uitzondering: die werd tijdelijk gebruikt als Franse kazerne en kwam vervolgens – voor het eerst na twee eeuwen – in 1799 weer in bezit van de katholieke gemeenschap [19]. Pas toen Lodewijk Bonaparte Overijssel in 1809 bezocht, werden veranderingen geforceerd. De Onze Lieve Vrouwekerk in Zwolle en de Bovenkerk in Kampen kwamen terug in katholieke handen (de Bovenkerk slechts tijdelijk). Ook werden de kerken van Tubbergen, Ootmarsum, Denekamp, Oldenzaal, Losser en Haaksbergen weer katholiek [21, 22]. Het laatste is niet verwonderlijk, aangezien zo'n 80 procent van de Twentenaren katholiek was. Het leverde overigens wel een

19

acuut huisvestingsprobleem op voor de hervormde kerkgemeenschappen, (die om die reden niet altijd aan de regeling mee wensten te werken). Al gauw werden nieuwe zaalkerken door hen in gebruik genomen. Samen met het herstel van vervallen kerken, werden deze nieuwe gebouwen deels bekostigd – als genoegdoening – door Lodewijk Napoleon en later koning Willem I. In 1824 stelde de Nederlandse regering een landelijke subsidieregeling in voor alle gebedshuizen (van welke kerkelijke gezindte dan ook). Sterker nog, zonder koninklijke toestemming mochten geen kerkgebouwen worden gebouwd, herbouwd of gewijzigd. Ingenieurs van het uitvoeringsorgaan Waterstaat maakten ontwerpen, of hielden toezicht op andermans ontwerpen. Deze regeling heeft tot 1875 standgehouden en bracht een aantal zogenaamde ‘waterstaatskerken’ voort: eerst veelal in de destijds heersende neoclassicistische, later ook in een neogotische vormtaal [20].

Godsdienstvrijheid in onvrije koloniën

De 19de eeuw was de tijd van de laatste grote veenontginningen en in het noorden van de provincie brachten de veenkoloniën grote landschappelijke en maatschappelijke omwentelingen teweeg. De Koloniën van Weldadigheid moesten arme gezinnen en mensen

‘die van het rechte pad waren geraakt’, helpen om een nieuw bestaan als boer op te bouwen. ‘Paupers’ uit het hele land werden naar de koloniën gebracht om onder vaak erbarmelijke omstandigheden woeste veengronden in cultuur te brengen. In Ommerschans werden een straffkolonie (1819) en een bedelaarsgesticht (1820) opgericht, met Willemsoord kwam in 1820 een zogenaamde ‘vrije’ kolonie tot stand. Het eens zo dunbevolkte, ontoegankelijke veenmoerasgebied werd in een

noodtempo overspoeld met duizenden immigranten. Hoewel de kolonisten in de praktijk weinig te kiezen hadden – of ze zich nu in een vrije of onvrije kolonie bevonden – bestond er wél vrijheid van godsdienst. Opmerkelijk is dat in Willemsoord een synagoge kwam, nog voordat er een kerk werd gebouwd. De joodse gezinnen werden in het noordoostelijke deel van de kolonie gehuisvest, in buurtschap de Pol, met vanaf 1838 een Israëlitisch schooltje en een kleine synagoge. De Nederlands Hervormde kerk aan de Steenwijkerweg in Willemsoord werd in januari 1855 ingewijd. Nieuwe katholieke parochies werden gesticht in Avereest (1820) en Slagharen (1832). Eenvoudige hervormde zaalkerkjes kwamen onder meer in Dedemsvaart (1843), Ommerschans (1845) en Lutten (1847).

Florerende minderheidsgroepen

Van oudsher kende Overijssel een kleine groep doopsgezinden die gewend was om zichzelf te redden. Aan het begin van de 19de eeuw waren er in Overijssel elf zelfstandige doopsgezinde gemeenten met in totaal ruim 2000 gelovigen: Blokzijl, Steenwijk, Zwartsluis, Kampen, Zwolle,

19. Interieur Broederenkerk te Deventer 20. Waterstaatskerk te Hengelo, 1978 21 & 22. Pancratiuskerk te Haaksbergen 23 & 24. Synagoge te Enschede

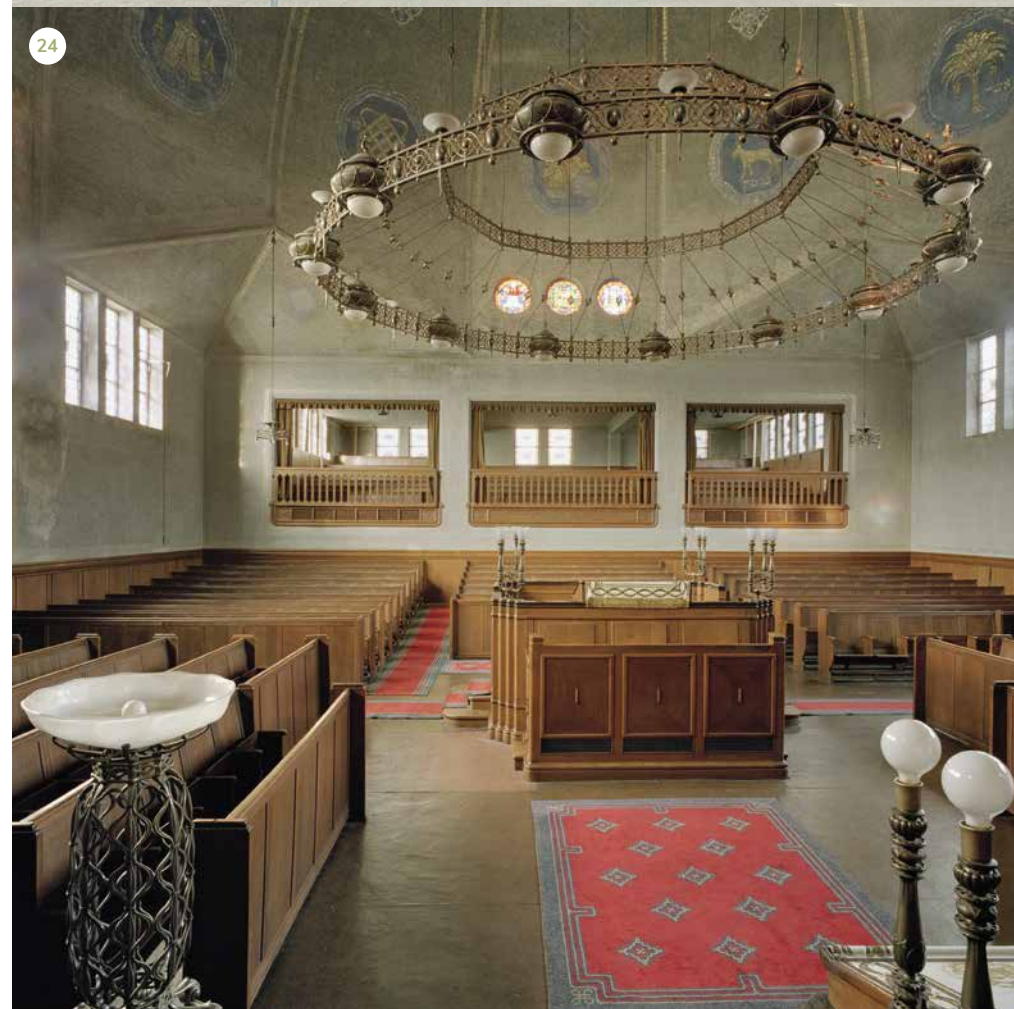
20

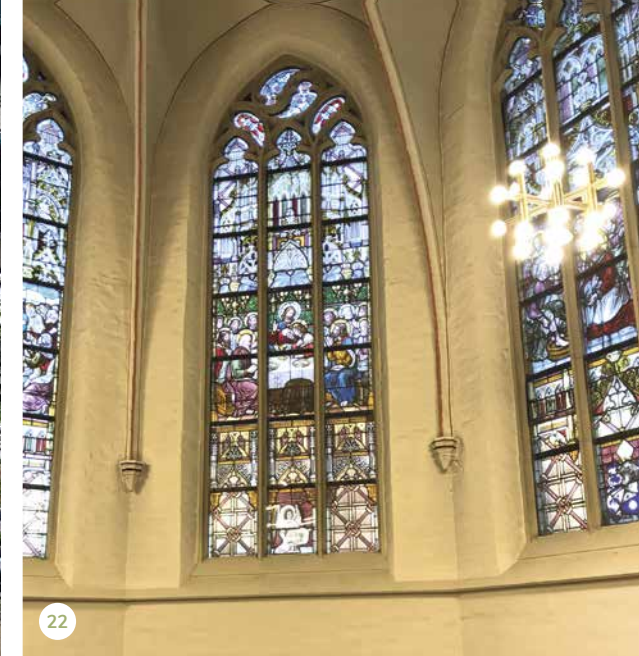
21

23

24

22

Deventer, Almelo, Borne, Hengelo, Enschede en Giethoorn: de grootste gemeenschap. De lutherse gemeenten, destijds gesticht door Duitse immigranten, bevonden zich vooral in de drie IJsselsteden. In totaal ging het om ongeveer 1000 gelovigen. Joodse kooplui waren al in de 14de eeuw in Overijssel. In 1349 werden ze – vanwege vermeende schuld aan de pestepidemie – vermoord en verbrand tijdens jodenvervolgingen. Na de Vrede van Munster werden ze overdag weer toegelaten tot bijvoorbeeld Deventer, om er handel te drijven, maar 's nachts moesten ze buiten de poorten zijn. Pas vanaf 1798 bood de Nederlandse grondwet eindelijk ook voor joden godsdienstvrijheid en gelijkheid voor de wet, hetgeen emancipatie mogelijk maakte. Tegelijk was het beleid: aanpassen aan en integratie in de niet-joodse omgeving (bijvoorbeeld wat betreft taal en onderwijs) en het stimuleren van het Nederlandse staatsburgerschap. Het Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap werd opgericht. Het genootschap bond de verschillende joodse gemeenten samen, met in Zwolle een Opperrabbinale zetel. De joodse gemeenschap in Kampen koos een vrijzinnige richting, in Twente was de leer meer orthodox te noemen. In Kampen verrees in 1847 een synagoge aan de IJssel. In Zwolle is in 1899 een synagoge gebouwd, in Enschede volgde in 1928 een art deco synagoge, nota bene met Moorse motieven [23, 24]. Rond 1900 woonden de meeste joden

in (textielregio) Twente, met een zwaar-
tepunt in Enschede. Samen met de
joden vormden de doopsgezinden en de
luthersen een minderheid van ongeveer
drie procent van de bevolking. Na de
Franse tijd kon de Rooms-Katholieke
Kerk weer floreren, vooral in Twente.
Er kwamen nieuwe parochies rondom
Ootmarsum, Delden, Rijssen en Raalte.
De Hervormde Kerk was nog altijd het
grootst, maar groeide daarentegen veel
minder hard. Het was een roerige tijd
voor de Hervormde Kerk, die niet alleen
haar bevoorrechte positie verloor,
maar ook werd getergd door diverse
kerkscheuringen en afsplitsingen.

Kerkscheuring

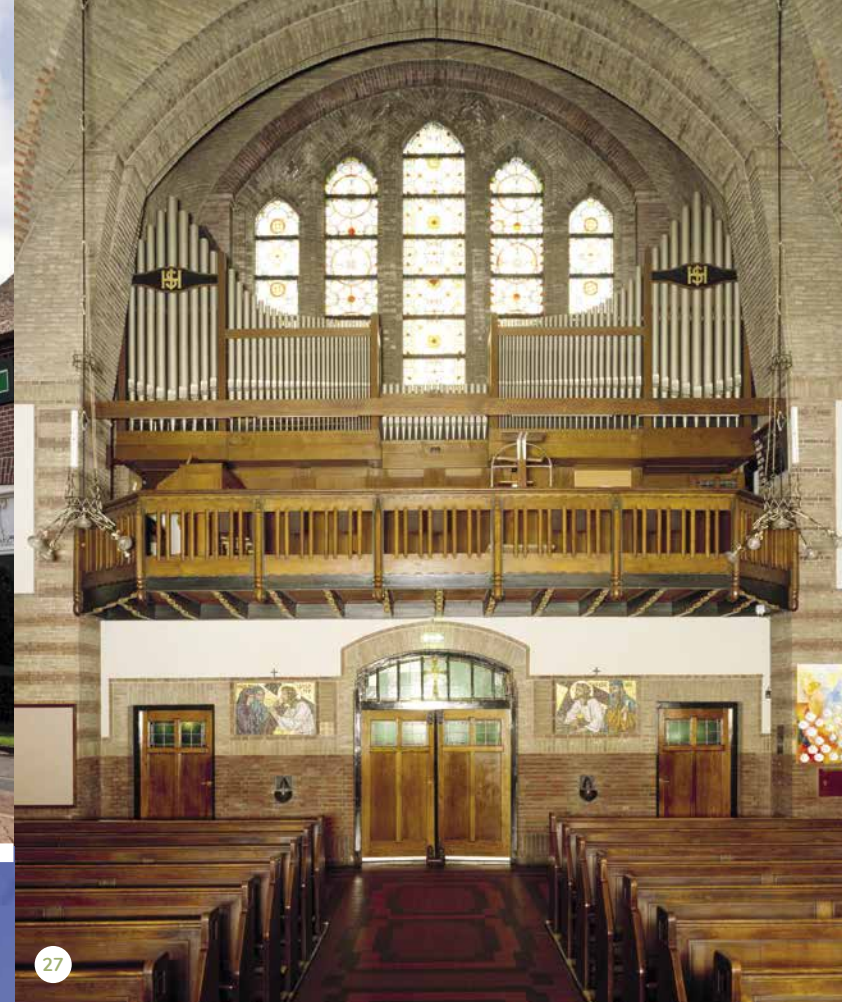
De onrust binnen de Hervormde kerk
werd onder meer aangewakkerd
door de revolutionaire idealen van
de Verlichting. De orthodoxe tak van
de kerk ageerde tegen de toenemende
mate van vrijheid waarmee de liturgie
werd geïnterpreteerd. Deze onrust
culmineerde in de Afscheiding onder
aanvoering van dominee Hendrik de
Cock, eerst in 1835 in Genemuiden,
later gevolgd door Kampen en Zwolle.
De Cock volgde nauwkeurig de leer
van Calvijn en verwierp de kerk als
opvoedend instituut. In plaats daarvan
stelde hij de erfzonde centraal.
Hiermee verwierf hij vooral volgelingen,
onder het armste deel van de bevolking,
in de ruige streken waar het leven
zwaar was: in de kop van Overijssel
en de veenkoloniale gebieden. Andere
hoofdrolspelers bij de verspreiding van
deze orthodoxe leer waren Anthony
Brummelkamp en Albertus van Raalte.
Van Raalte gold in Overijssel als de
voorman van de Afscheidingsbewe-
ging. Hij was predikant te Genemuiden,
Mastenbroek en later in Ommen, waar
hij een theologische opleiding startte.
Ondanks de verlichtte 19de-eeuwse
idealisme over godsdienstvrijheid, riep
de Afscheiding grote woede op.
Bijeenkomsten werden met geweld
uiteengeslagen, voorgangers zonder
pardon gevangengezet en gelovigen
verstoten en beschimpt. Desondanks
groeide de geloofsbeweging razend-

25

26

27

25. Hervormde Kerk te Staphorst 26. Antonius van Padua te Nijverdal
27. Interieur H. Dionysius te Rijssen

snel. In 1837 waren al op twintig plaat-
sen afgescheiden gemeenten, waarvan
twaalf in de kop van Overijssel.
Vanaf 1838 gingen de afgescheidenen
verder als Gereformeerden onder het
Kruis en Christelijk Afgescheiden
Gemeenten, vanaf 1869 samen
als Christelijk Gereformeerde Kerk.
Maar hier bleef het niet bij; er volgde
een wirwar van talloze (plaatselijke)
protestantse afsplitsingen en samen-
voegingen.
Zo werd in Staphorst de bestaande
Hervormde Kerk van binnenuit
hervormd [25]. Hier vond dus geen
afplitsing plaats, in tegenstelling tot
Rouveen. Daar traden mensen in 1835
juist massaal uit nadat een predikant
met vrijzinnige denkbeelden de volledige
traditionele bevolking tegen zich in het
harnas had weten te jagen.

Schuurkerken

Met name bij afgescheiden gerefor-
meerde kerkgenootschappen werd de
schuurkerk een veelgebruikte bouw-

vorm. Deze nieuwe kerkgemeenten
hadden immers meestal geen gebouw
of startkapitaal op het moment dat ze
zich afscheidten en hielden daarom
hun kerkdiensten vaak in boerenschuren.
De sobere schuurkerken werden
overigens ook gebouwd door en voor
hervormde gemeenten in regio's met
een katholieke meerderheid of in ont-
ginningsgebieden. Ook remonstranten,
doopsgezinden en lutheranen gebruik-
ten dergelijke schuurkerken (soms in
eerste instantie gebouwd als schuilker-
ken). Zo'n schuurkerk lijkt van buiten
op een schuur en bestaat van binnen
meestal uit een kerkzaal en vaak nog
een consistorie of kerkenraadskamer.
In veel gevallen staat op of nabij de
top van de voorgevel een klein torentje.

Industrialisatie en neogotiek

De Grondwetsherziening van 1848
bracht (onder meer) vrijheid van
onderwijs, vrijheid van vereniging en
vergadering en vrijheid van menings-
uiting en drukpers. De nieuwe Grond-

wet regelde dat de koning geen
invloed meer had op besluiten van de
Rooms-Katholieke kerk. Vervolgens
werd met de heroprichting van de
bisschoppelijke hiërarchie in 1853 de
organisatie van de Rooms-Katholieke
Kerk in Nederland hersteld. Overijssel
viel vanaf dat moment weer onder het
aartsbisdom Utrecht. De katholieken
konden beginnen aan een wervelende
comeback, waarbij een bouwhausse
niet uitbleef. Tegelijkertijd leidde de
opkomende textielindustrie in de
Twentse steden tot een grote aanwas
van (fabrieks)arbeiders. De plaatsen die
van oudsher een bescheiden omvang
hadden, zoals Goor, Delden, Hengelo,
Borne en Overdinkel, groeiden flink in
omvang en werden opgeluisterd met
monumentale en rijk vormgegeven
kerkgebouwen. Ook kwamen nieuwe
nederzettingen tot stand, bijvoorbeeld
Nijverdal, een fabrieksdorp van de
Nederlandsche Handel-Maatschappij
en Glanerburg, ontstaan bij een station
aan de spoorlijn Enschede-Gronau [26].
Volgens de invloedrijke theoreticus
Jozef Alberdingk Thijm en architect
Pierre Cuypers was de neogotiek de
enige juiste bouwstijl om nieuwe
katholieke kerken vorm te geven, en
zo geschiedde. De katholieke architect
Alfred Tepe wist een indrukwekkend
oeuvre te realiseren in Overijssel.
Tepe, zoon van een textielhandelaar,
werd actief lid van het Utrechtse
St Bernulphusgilde en streefde naar
toepassing van een 'middeleeuwse',
Nederrijnse bouwstijl en inheems
materiaalgebruik, waaronder baksteen.
Een markant voorbeeld is de kerk van
de H. Kruisverheffing in Raalte, ook wel
de 'kathedraal van Salland' genoemd.
Andere kerken van zijn hand zijn te
vinden in Enschede, Borne, Losser,
Oldemarkt, Steenvijk en Tubbergen.

Doleantie

De tweede grote afscheiding van de
Nederlands Hervormde Kerk in de 19de
eeuw staat bekend als de doleantie
waarbij de Amsterdamse Abraham
Kuyper het voortouw nam. Een mon-
dige groep ontevreden leden nam het

initiatief om de kerk van binnenuit volgens calvinistisch model te hervormen. De beoogde hervorming leidde niet tot het gewenste resultaat en criticasters splitsten zich in 1886 af onder de naam Dolerend Nederduits Gereformeerd. 'Dolerend' werd nadrukkelijk aan de naam toegevoegd om aan te geven dat men deze afscheiding niet had beoogd en de ontnomen rechten betreurde. In tegenstelling tot de eerste Afscheiding in de jaren dertig, ging het hier om een relatief vermogende groep mensen. Binnen de kortste keren werden nieuwe kerkgebouwen gesticht. De Doleantie vond vooral een grote aanhang in de kop van Overijssel, in Zwartsluis en Hardenberg. Vanaf 1892 vond een fusie plaats tussen de twee afgescheiden gereformeerde groepen, alhoewel het onderling wantrouwen groot was en het inhoudelijke onderscheid vaak (onderhuids) voelbaar bleef.

Verstedelijking

In tegenstelling tot de 18de eeuw, werd de 19de eeuw gekenmerkt door een enorme kerkenbouwactiviteit. De herwonnen vrijheid van de katholieken, joden, lutheranen en doopsgezinden leidt tot de stichting van talloze nieuwe kerkgebouwen. Hoewel de Hervormde kerk nog altijd de grootste geloofsovertuiging vertegenwoordigde in Overijssel, waren de kleinere geloofsgemeenschappen vaak meer toegewijd en een relatief grote groep mensen bezochten ook daadwerkelijk de kerk. In de eerste helft van de twintigste eeuw zette de bouwhausse door. Dit had onder meer te maken met de Woningwet uit 1901, waarin was geregeld dat de snelgroeiende gemeenten de aanwas van nieuwe inwoners moesten faciliteren door uitbreidingsplannen te maken en nieuwe wijken te bouwen. Elk geloof (zuil) kende eigen woningbouwvereni-

gingen, waardoor planmatige nieuwe wijken werden gebouwd met een kerk als middelpunt (de socialistische zuil uitgezonderd). Kerken werden vaak geclusterd met andere maatschappelijke functies, zoals een basisschool. Nieuwe bouwmaterialen werden toegepast, ook in kerken: staal en beton maakten het mogelijk grotere (bredere) overspanningen te maken. De zaalkerk, kruiskerk en hallenkerk veranderden van vorm: ze kregen bredere beuken en vaak een ruimere vieringkoepel. Het zicht van gelovigen op het altaar verbeterde. Ook centraalbouw werd toegepast. Door kerkelijke opdrachtgevers en architecten werd gezocht naar nieuwe vormen: meer traditioneel en ambachtelijk of juist meer functioneel; met of zonder beelden, wandschilderingen en glas-in-lood ramen; dienende kunst of juist meer 'gesamtkunstwerken' [27].

Herstel, diversiteit en secularisatie 1940-heden

28

29

Vernietiging van joden en opheffing van synagogen

Al voor de Tweede Wereldoorlog vluchtten Duitse 'doortrekkende' joden voor de pogroms uit Oost-Europa. Ze trokken vooral naar Amerika of Palestina, sommigen via Zwolle. In de jaren '30 vluchtten joden ook uit de Duitse grensstreek waar ze onder meer terecht kwamen in Oldenzaal en Enschede. In de eerste jaren van de Tweede Wereldoorlog werden ook de joden in Overijssel stelselmatig weggevoerd naar Westerbork, en vandaar naar concentratie- en vernietigingskampen

in Midden- en Oost-Europa. Slechts enkelen (met name in Enschede) is het gelukt onder te duiken of een kamp te overleven. Ook geloofsgebouwen werden vernietigd. In 1941 is bijvoorbeeld het interieur van de synagoge in Deventer vernield en zijn de Thora rollen daar verscheurd. Na de oorlog zijn zestien joodse gemeenten opgeheven: Blokzijl, Dedemsvaart, Delden, Denekamp, Hardenberg, Hasselt, Kampen, Ommen en Raalte in 1947, Goor, Oldenzaal, Rijssen en Zwartsluis in 1948, Borne en Steenwijk in 1964 en Haaksbergen in 1972. Voormalige synagogen zijn verkocht, voor begraaf-

plaatsen moest onderhoud worden geregeld. Vanaf 1948 trok een deel van de joodse overlevenden naar Israël, maar ook naar Amsterdam of Amstelveen. In 1972 is een Liberaal-Joodse Gemeente Twente gesticht, die sinds 1982 de voormalige synagoge in Haaksbergen huurt van een culturele stichting [28, 29].

Wederopbouw in een veranderende samenleving

In de Tweede Wereldoorlog zijn talloze kerkgebouwen vernietigd door bombardementen, onder andere op Enschede, Hengelo, Nijverdal en Hengevelde. Vlak voordat de Duitsers zich in 1944

28 & 29. Synagoge, Haaksbergen
30 & 31. Apostel Thomaskerk, Enschede

30

31

Bevindelijk gereformeerde kerken

Een bijzondere groep kerkgebouwen vormt die van de bevindelijk gereformeerden. Na de Tweede Wereldoorlog bouwden ze veelal grote gebouwen, vaak aan de rand van de bebouwde kom, met veel parkeergelegenheid eromheen. Het zijn sobere en functionele kerken, vaak met centraal de preekstoel en vandaaruit een waaivormige indeling. Een voorbeeld is de Zuiderkerk voor de gereformeerde gemeente in Rijssen, voor 2000 gelovigen [32]. Het kerkgebouw zelf is voor de bevindelijk gereformeerden onbelangrijk – het moet vooral goede licht- en geluidsinstallaties hebben –, maar intussen beklemtoont vrijwel altijd een hoge toren de centrale plek vanwaar de verkondiging van het woord plaatsvindt.

en 1945 terugtrokken, werden kerk-torens gericht neergehaald, om te voorkomen dat deze als militaire uitzichtpost werden gebruikt. Vernielde kerkgebouwen werden hersteld of herbouwd, met oude en soms nieuwe materialen. Direct na de oorlog faciliteerde de Marshallhulp geld voor bouwmaterialen. In 1962 volgde de Wet Premie Kerkenbouw, een wet die tot 1975 dienst heeft gedaan. Het doel van de wet was om door de oorlog of door de Watersnoodramp verwoeste kerken te herstellen en om kerken in stedelijke ontwikkelingen te helpen bouwen. Bij het ontwerp van nieuwbouwwijken was veel aandacht voor gezond wonen, licht, lucht en ruimte. Kerken werden door planologen en stedenbouwkundigen nadrukkelijk meegenomen in de opgave: in principe in elke wijk een katholieke, hervormde en gereformeerde kerk, en indien nodig ook een gebouw voor een andere gezindte. Vooroorlogse discussies

32. Zuiderkerk te Rijssen 33. Verrijzeniskerk te Zwolle 34. De Antenne te Dedemsvaart 35. Glasraam Verrijzeniskerk te Zwolle, van Eugène Laudy

over gepaste materiaal- en vormtaal werden voortgezet en leidden tot kerkgebouwen in de stijl van verschillende 'scholen': de Amsterdamse, Delftse en Bossche School (de laatste van Dom van der Laan).

Dichter bij de samenleving

Na de bevrijding benoemde de Nederlands Hervormde Kerk een Bouwen en Restauratiecommissie. In 1954 kwam deze commissie met het rapport "Beginnels van Kerkbouw", geschreven door drie bouwkundigen en drie theologen. De katholieke kerk stelde een Wederopbouwcommissie in. De opvattingen over kerkenbouw werden zwaar beïnvloed door ideologische omwentelingen. Zowel Hervormden als Gereformeerden zochten naar een nieuwe verhouding tussen woord en sacrament. Het avondmaal kwam meer centraal te staan dan voorheen. Als gevolg hiervan werden de kerken uitgerust met een verhoogd liturgisch centrum met ruimte voor avondmaalstafel, kansel en doopvont. De Nederlands Hervormde kerk nam in 1951 een nieuwe kerkorde aan,

waarbij zending en jeugdwerk voortaan taken waren van de kerk, niet meer van particulieren. Hiermee plaatste de kerk zich midden in de samenleving. Bij de rooms-katholieken bevestigde het Tweede Vaticaanse Concilie aan het begin van de jaren zestig de ontwikkeling om gelovigen meer actief deel te laten nemen aan de vieringen. Zo mocht de eigen landstaal gebruikt worden (in plaats van het latijn). Priester en hoofdaltaar werden voortaan midden in de ruimte geplaatst, gericht naar de gelovigen (dus niet meer ver weg achter

hekken in het hoogkoor, gericht naar het Oosten). Bijvoorbeeld in de viering van de kruiskerk, of nog centraler in andere kerkbouwwormen. Ook voor veel Nederlandse katholieken werd het ideaal een inloopkerk, centraal in de woonwijk, met een open, uitnodigende uitstraling. Deze openheid resoneert in de stedenbouwkundige ligging van de kerken, die midden in de nieuwbouwwijken werden geplaatst, met veel groene ruimte eromheen, goed zichtbaar op een kruispunt van wegen, op een hoek, of aan een plein: ze vormden duidelijke

36. De Hoofdhof te Berkum 37 & 38. Interieur en exterieur Raphaël-Exoduserk te Hengelo 39. Yunus Emre-moskee te Almelo

stedenbouwkundige middelpunten, niet zelden geclusterd met scholen, winkels en sociale voorzieningen [33].

De nieuwe kerkgebouwen werden opgetrokken uit beton en staal, die grotere overspanningen (in bijvoorbeeld hallenkerken) mogelijk maakten. Een aantal gereformeerde kerken kreeg een enigszins besloten en mystiek interieur, met boven het liturgisch centrum een bijzonder plafond. Ook op het dak mocht deze centrale plek gemarkeerd worden met een opvallende vorm [34].

Glas-in-lood en glas appliqué werden toegepast om de gewenste sfeer te bereiken [35]. Ook besloten rechthoekige kerken werden gebouwd met lagere nevenruimtes eromheen en een entree in een ommuurde binnentuin. Voor de Nederlands Hervormden boden enkele verdiepijngskerken ruimte aan de nagestreefde combinatie van liturgische en sociaal-culturele functie. Een typisch naoorlogs fenomeen (zowel bij de katholieke als bij de protestantse kerken) is de losstaande klokkentoren, als verticaal landmark en herkenningspunt.

Opmerkelijk is ook het toegenomen gebruik van muurreliëfs, muurschilderingen, glasmoezaïeken en beelden, vooral in protestantse kerken. De kerken vroegen bewust abstracte kunst, met een educatief karakter, bij voorkeur sterk in de maatschappij verankerde kunst, dicht bij de beleavingswereld van de gelovigen [37, 38].

Moskeeën

Tussen 1970 en 1990 zijn in Overijssel ongeveer 20 moskeeën gerealiseerd, merendeels voor Turkse moslims,

maar ook voor Marokkaanse of Surinaams-Nederlandse moslims. Het ging om gastarbeiders, die vooral in de textielindustrie werkzaam waren. Gelovige mannen werden en worden geacht om bij het rituele vrijdagmiddaggebed in een moskee te zijn. Indien mogelijk zijn ze ook voor de overige vijf dagelijkse gebeden welkom in de moskee. Tussen de gebeden door ontmoeten ze elkaar in een nevenruimte bij een kop koffie of thee. Binnen de Turkse moslimgemeenschap in Nederland zijn drie hoofdstromingen te vinden: 1) de Islamitische Stichting Nederland (redelijk open en liberaal), 2) de Süleymanlibeweging en de Milli Görni beweging (beide conservatief) en 3) de Alevieten of shi'itische stroming uit Oost-Turkije, met als belangrijke vereniging de Hacı Bekta. In eerste instantie gebruikten de moslims vaak een tijdelijk tot moskee omgebouwde ruimte in een huis, school of oude kerk. Echte moskeeën voor de verschillende groeperingen kwamen onder meer in Almelo, Deventer, Enschede, Haaksbergen, Hengelo, Kampen, Oldenzaal, Rijssen, Zwolle, Borne en Steenwijk. In het algemeen gaat het om historiserende ontwerpen, vaak naar Moorse, Ottomaanse of Moguleske voorbeelden. In Overijssel komt de Turkse moskee het meest voor, gebouwd naar Ottomaans voorbeeld, met een centrale koepel en enkele ronde minaretten. De moskee in Almelo is gerealiseerd met hulp van de personeel-

schef en architect van het textielbedrijf Nijverdal Ten Cate en na gezamenlijke Turks-Nederlandse inspanning. Het gebouw kreeg een koepel en een minaret. In 2019 vervolgens is door het stadsbestuur van Almelo toestemming gegeven voor de bouw van een nieuwe moskee, met meer parkeerruimte, drie vloeren, twee minaretten en vooral meer ruimte voor sociale, maatschappelijke en culturele ontmoetingen [39].

Molukse kerken

De Nederlandse overheid stimuleerde Molukkers om te verhuizen van tijdelijke woonoorden naar nieuwbouwwijken en om te integreren in de Nederlandse samenleving. Daartoe financierde de overheid ook de bouw van Molukse religieuze gebouwen in die wijken, veelal evangelische kerken. De Rijksgebouwendienst trad op als opdrachtgever. In 1989 zijn deze kerkgebouwen overgedragen aan de Molukse kerken, tegelijk met geld voor onderhoud. In 1999 bleek door verkeerde beleggingen het grootste deel van het in 1989 meegegeven onderhoudsgeld verloren. Voor Molukkers heeft de gang van huis naar de Molukse evangelische kerk en terug het karakter van een sacrale processie. De vormgeving van de kerk sluit daar vaak op aan: met colonnades op de overgang van binnen naar buiten. Aldo van Eyck maakte het ontwerp voor de Maranathakerk in Deventer (1992), een ontmoetingsplaats [40].

40. Maranathakerk te Deventer, 41. Mor Ephrem te Glane
42. De Fontein te Zwolle

Syrisch-orthodoxe kerken

Een andere opvallende ontwikkeling tussen 1993 en 2001, specifiek in Overijssel, is die van de bouw van vijf kerken voor de Syrisch-orthodoxe vluchtelingen en Turkse gastarbeiders met het Syrisch-orthodoxe geloof. De lage zaalkerken met een halfronde absis en vaak een vrijstaande campanile staan in Glane (met klooster, waar zich ook de aartsbisschop voor West-Europa bevindt), Enschede, Hengelo, Oldenzaal en Rijssen [41].

Secularisatie en nog meer diversiteit

Al in de jaren zestig trad ontkerkelijking in. De samenleving veranderde van hiërarchisch naar meer democratisch. Kerken probeerden hun positie te behouden en hernieuwde relevantie te vinden, door drempels (soms letterlijk) te verlagen en dicht bij het alledaagse leven te komen. Tot 1975 was de hierboven genoemde Wet Premie Kerkenbouw nog van kracht, op grond waarvan heel wat bijdragen zijn verleend aan kerken. Opties voor multifunctionele gebouwen werden verkend. Tegelijkertijd bleef het aanzicht op de begane grond meestal gesloten. Het licht viel van boven, of via smalle hoge ramen naar binnen [36]. Minder kostbare materialen deden hun intrede in de kerkenbouw, bijvoorbeeld trespas, trottoirtegels, een niet verhoogd liturgisch centrum en eenvoudige, verplaatsbare stoelen. Kerkgebouwen werden laagdrempelig, flexibel wat betreft inrichting,

en onopvallend in het straatbeeld. Een tegenbeweging kon niet uitblijven. Vanaf de jaren negentig zochten architecten en hun opdrachtgevers naar een nieuwe betekenisvolle vormtaal en typologie, daartoe geholpen door de verruimde uitdrukkingsmogelijkheden van beton en staal, en gesteund door zowel de kerken als de overheid. De geloofsgemeenschappen wilden graag weer meer aansluiting tussen liturgie en ruimte; de overheid erkende het nut van de ruimtelijke en sociale functie die de kerken vervulden. Ook stedenbouwkundig kon de eis van onopvallendheid van tafel. Kerken mochten weer bakens zijn in de wijken, duidelijk herkenbaar [42]. Gezocht werd (en wordt) naar een balans (en soms

contrast) tussen het alledaagse en het gewijde. In 2009 schreven de opstellers van het rapport Een protestantse visie op het kerkgebouw: “De tijd van de multifunctionele ruimten is voorbij.” De schrijvers vonden het tijd voor “betekenisvolle, sacrale zones”, “oases in de heersende orde van economie, berekening, nut en noodzaak”.

Hoewel er nog steeds nieuwe kerkgebouwen werden ontworpen, leidde ontkerkelijking in de tweede helft van de 20ste eeuw en de eerste decennia van de 21ste eeuw onvermijdelijk tot het sluiten van geloofsplekken. Gezocht werd naar nieuwe bestemmingen. Zoals bijvoorbeeld de boekhandel in de Broerekerk in Zwolle, de school

in de Heilige Hart van Jezuskerk in Hengelo en het gezondheidscentrum in de Theresiakerk in Borne.

Secularisatie gaat intussen verder. In rap tempo dreigt een flink aantal kerken in de komende decennia hun deuren te moeten sluiten. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) startte in 2018 vanuit de zorg voor het religieus erfgoed het nationale samenwerkingsprogramma Toekomst Religieus Erfgoed.

Daarbinnen is sterk ingezet op het instrument ‘kerkenvisies’. Burgerlijke gemeenten en geloofsgemeenschappen voeren samen de dialoog over het voortbestaan van alle geloofsgebouwen in de gemeente. De kerkenvisies brengen onder meer aan het licht wat de concrete opgave per geloofsplek is. Tegelijkertijd wordt de toekomst van de kerkgebouwen en hun gemeenschappen in samenhang gezien, zowel monumentaal als niet-monumentaal.

In het tweede en derde deel van dit drieluik gaan we in op de huidige staat van de collectie religieus erfgoed in Overijssel. Welke gebouwen zijn (nog) in gebruik als gebedshuis? Hoeveel is of wordt herbestemd? Welk mede- of nevengebruik is er? We onderzoeken wat de randvoorwaarden zijn voor het beheren en toekomstbestendig maken van Overijsselse geloofsplekken.

Bronnen

Boeken

Bannink, B.J. et al, **Over ziel en zaligheid Overijssel**, 1993 • Berg, P.W.J. van den, **Het protestantisme in Overijssel**, 1931 • Es, E. van, G. van der Graaff en L. Voerman, **Post 65 gebedshuizen. Kerken, moskeeën, synagogen en tempels in Nederland 1966-2019**, RCE 2020 • Haartsen, A., E. Storms, Ontgonnen verleden; **Regiobeschrijvingen provincie Overijssel**, 2009 • Horst, E. van der, **Canon van Overijssel**, 2014 • Knuijt, M., C. Kolman, B. Kooij, B. Olde Meierink, R. Stenvert, **Monumenten in Nederland**, Overijssel, 1998 • Kruidenier, M., **Kerken. Categorieel onderzoek wederopbouw 1940-1965**, Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, 2006 • Lent, I. van, **Lege kerkgebouwen: slopen of omdopen?** Van Eesterengesprek nummer 32, 2014 • Rientjes, A.E., **Het katholicisme in Overijssel na 1580**, 1931 • Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Een toekomst voor kerken. **Handreiking voor het herbestemmen van vrijkomende kerkgebouwen**, 2011 • Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Een toekomst voor kerken. **Handreiking voor het aanpassen van kerkgebouwen in religieus gebruik**, 2012 • Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, **Wederopbouw, een kansrijke erfenis. Handreiking bij transformatieopgaven**, 2017 • Schelhaas, H., G. Dekkers, B. Tigchelaar (red), **Historische kerken in Overijssel**, 1974 • Slicher van Bath, B. H. et al, **Geschiedenis van Overijssel**, 1970 • Stenvert, R., **Kerkkappen in Nederland 1800-1970**, 2013

Online

• www.canonvannederland.nl
• rce.webgispublisher.nl
• www.bedehuizen.nl
• www.rtvooost.nl
• rellwiki.nl
• www.cultureelerfgoed.nl
• nl.wikipedia.nl
• www.tubantia.nl

Beeld

Het Oversticht, met uitzondering van de volgende afbeeldingen: **Afb. 1:** Oorspronkelijke kaart van Gruna 1 **Afb. 3:** P. Vos e.a., Atlas van Nederland in het Holoceen. Landschap en bewoning vanaf de laatste ijstijd tot nu, Amsterdam 2018 (Prometheus) **Afb. 7:** Pieter Serwouters, Cornelis van Egmond, Willem Janszoon Blaeu, Rijksstudio **Afb. 8:** Oorspronkelijke kaart van Doc Brown **Afb. 16:** M.F.A. Mentink **Afb. 17 (en kaart op pag. 2):** Sr. Sanson, geografhe ordinaire du Roy, Drents Archief **Afb. 37 en 38:** Frans Wiersma, Stichting Bedehuizen Overijssel en Flevoland. **Afb. 5, 9, 11, 25, 28, 32, 39, 42:** Elisabeth Algra Beeldcreaties **Afb. 2, 6, 19:** Daniël Loos Afbeeldingen afkomstig van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort **Afb. 13:** W.A. Hemsing, doc.nr. 12.522A **Afb. 18:** A.J. van der Wal, doc.nr. 154.944 **Afb. 20:** A.J. van der Wal, doc.nr. 193.534 **Afb. 24:** G.J. Dukker, doc. nr. 340.133 **Afb. 27:** K. (Kris) Roderburg, doc.nr. 531.325

Colofon

Tekst: Mireille Dosker, Isabel van Lent
Productie, redactie & begeleiding: Steunpunt Cultureel Erfgoed Overijssel, Lianne van den Bulk, Elisabeth van Munster, Petra Schilders
Vormgeving: Tamar Klijn, TOK073

© Steunpunt Cultureel Erfgoed Overijssel, Zwolle 2023
steunpunterfgoedoverijssel.nl

Bouwen aan geloofsplekken is een publicatie van het Steunpunt Cultureel Erfgoed Overijssel en is tot stand gekomen met steun van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en de provincie Overijssel.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag vernoemd worden zonder toestemming van het Steunpunt, auteurs en uitgever.

Het Steunpunt Cultureel Erfgoed Overijssel adviseert gemeenten bij hun (wettelijke) taken op het gebied van monumenten, cultuurlandschap en archeologie. Het Steunpunt wordt uitgevoerd door Het Oversticht en mogelijk gemaakt door de provincie Overijssel.

Dit essay is mede mogelijk gemaakt door:

